

Arapça-Farsça-Türkçe Üçgeninde Bir Bağlaç: Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *Belki* ~ *Belkim* Bağlacının Semantik ve Sentaktik Hususiyetlerine Dair*

A Conjunction in the Arabic–Persian–Turkish Triangle: On the Semantic and Syntactic Characteristics of the Conjunction Belki ~ Belkim in Old Anatolian and Ottoman Turkish

Öznur Durgun¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ö.D. 0000-0001-5574-0987

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Öznur Durgun,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: oznur.durgun@medeniyet.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 06.07.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 11.07.2024

Kabul/Accepted: 13.07.2024

Atf/Citation: Durgun, Ö. (2024). A conjunction in the Arabic–Persian–Turkish triangle: on the semantic and syntactic characteristics of the conjunction *belki* ~ *belkim* in old anatolian and ottoman turkish. *TUDED*, 64(2), 463–484. <https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1449185>

ÖZET

Bu çalışmada, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde temel semantik fonksiyonu *ıdrâb* olan yani kendinden önceki hükümü iptal ederek yahut olduğu gibi bırakarak daha mühim bir hükme intikal bildiren *belki* ~ *belkim* bağlacı, semantik ve sentaktik bir incelemeye tabi tutulmaktadır. Türkçe-Farsça münasebetlerinin çok uzun yüzyıllara dayanmasının bir neticesi olarak Farsçanın, gerek yapısal açıdan Türkçeye tesirine gerek Arapça unsurların bile Türkçeye alıntılanmasında aracı bir dil vazifesinde oluşuna numüne-i imtisâl teşkil eden bu bağlacın Arapça-Farsça-Türkçe üçgenindeki seyri hayli ilginçtir. Nitekim, bu alıntılama hadisesinin çıkış noktası olan Arapça *bel* edatı ile Osmanlı Türkçesinden alıntılanan *belki*, *berki*, *belkit* vb. zarfların Arapçanın bazı diyalektlerinde bir arada bulunması, bir gramer biriminin asırlar süren yolculuğunda geldiği noktayı göstermektedir. Çalışmamızda öncelikle, menşei dil Arapçadaki *bel* ile aracı dil Farsçadaki *bel/belke* unsurlarının semantik ve sentaktik görevlerine değinilecek, akabinde Farsçadan Türkçeye alıntılanıp *belki* ve *belkim* şekillerinde görülen bağlacın, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinin muhtelif yüzyıllarda telif/tercüme edilmiş mensur metinlerindeki kullanımı üzerinde durulacaktır. Bu çalışmayla *ama*, *fakat*, *lakin* vb. zatlık bağlaçlarından farklı olarak ‘bilakis, aksine; hatta, üstelik, oysa ki vb.’ semantik fikirleri barındıran *belki* ~ *belkim* bağlacının, Türkiye Türkçesindeki ihtimal ve şüphe bildiren *belki* zarfıyla karıştırılarak Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metin neşirlerinde nasıl anakronik yorumlamalara maruz kaldığı da gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe-Farsça ilişkisi, Türkçe-Arapça ilişkisi, *belki* ~ *belkim* bağlacı, alıntılama, anlam bilimi

ABSTRACT

In this study, the conjunction *belki* ~ *belkim*, whose main semantic function in Old Anatolian and Ottoman Turkish texts is *ıdrâb*, i.e., that cancels the preceding statement or leaves it as it is and indicates the transition to a more important statement, will be analyzed semantically and syntactically. Given the long centuries of Turkish–Persian relations, the course of this conjunction in the Arabic–Persian–Turkish triangle is very interesting, illustrating both the structural influence of Persian on Turkish and its function as a mediating language in incorporating even some Arabic elements into Turkish. Indeed, the coexistence in Arabic preposition *bel*, which is the starting point

of this borrowing, and adverbs such as *belki*, *berki*, and *belkit* borrowed from Ottoman Turkish in some Arabic dialects, shows the point reached in the centuries-old journey of a grammatical unit. First, this study discusses the semantic and syntactic functions of *bel* in Arabic and *bel/belkê* in Persian as a mediating language. The study then highlights the use of this conjunction, borrowed from Persian into Turkish and appearing in the forms *belki* and *belkim*, in Old Anatolian and Ottoman Turkish prose composed and translated in different centuries. Finally, the study shows how the conjunction *belki ~ belkim*, which has meanings such as ‘on the contrary, rather; even, even moreover, even though, etc.’, unlike the adversative conjunctions such as *ama*, *fakat*, and *lakin*, is subjected to anachronistic interpretations in Old Anatolian and Ottoman Turkish texts by confusing with the adverb *belki*, which expresses possibility and doubt in Turkish.

Keywords: Turkish–Persian relations, Turkish–Arabic relations, *belki ~ belkim* conjunction, borrowing, semantics.

EXTENDED ABSTRACT

This study analyzes in detail the conjunction *belki ~ belkim*, which establishes various semantic relations between sentences in Old Anatolian and Ottoman Turkish, such as “on the contrary, rather, even, moreover” rather than opposition, considering its syntactic and semantic aspects. In this sense, this study with particular analysis of the conjunction *belki ~ belkim* aims at drawing attention to the profound influence of Persian on Turkish to the extent that it mediates the borrowing of even some Arabic elements into Turkish. Indeed, the conjunction *belki ~ belkim* provides an excellent example of how materials borrowed from Arabic undergo some restrictions and change within the framework of the structure and possibilities of Persian and, having passed through the filter of Persian, borrowed into Turkish. The preposition *bel* (بَلْ), whose main semantic function in Arabic is *idrāb*, i.e., linking sentences to proceed to a more important judgment by cancelling the previous judgment or leaving it as it is, has been borrowed into Persian with the same semantic function. Conversely, it is used alternatively with *belkê* (بَلَكَه), which was formed by the inclusion of the multifunctional conjunction *kê* in Persian. *Belkê* is also used as an adverb to express possibility, doubt, etc., in Persian and has been borrowed into Turkish with both functions and meanings. It existed in Turkish as *belki ~ belkim* (بَلَكِه ~ بَلَكِي; بَلَكِي ~ بَلَكِيم ~ بَلَكِم) since the first texts written in the Islamic period. That is to say:

Ar. *bel* → Far. *bel/belkê* (Ar. *bel* + Far. *kê*) → EATü., OTü. *belki ~ belkim*.

This study explores the misinterpretations of Old Anatolian and Ottoman Turkish texts caused by the confusion between *belki ~ belkim*, a conjunction that was no longer used in the 20th-century Turkish, and *belki*, an adverb in Modern Turkish that denotes probability and doubt. Accordingly, this study first mentions the syntactic and semantic functions of the Arabic *bel* and Persian *bel/belkê* elements and then analyzes the use of this conjunction in Old Anatolian and Ottoman Turkish texts with reference to basic dictionaries and grammar books.

The semantic relations established by *belki ~ belkim* between the sentences from the above-mentioned periods will be analyzed in the following three groups based on examples taken from various prose texts between the 14th and 19th centuries:

(1) With the meaning of ‘on the contrary, unlike, etc.’ in the sense of rejecting the previous judgment and then introducing a judgment contrary to it.

(2) With the meaning of 'even, and (even) more than that, etc.,' not to reject a judgment but to introduce another judgment that goes even further.

(3) With the meaning of 'whereas, already, in fact, etc.,' to indicate a transition from one sentence to another.

Arguably, sentences linked by the conjunction *belki ~ belkim* are hierarchically equal, just as in Persian, i.e., it is a coordinative conjunction. This syntactic feature is explained by comparison with *megerkim*, a subordinative conjunction of Persian origin in Old Anatolian and Ottoman Turkish. Finally, the last part of the study is shortly devoted to the adverbial function of *belki ~ belkim*.

This adverb, which was borrowed from Persian into Turkish and whose use in Turkish to express possibility and doubt is incomparably more intense than that in Persian, being transferred via Ottoman Turkish into some Arabic dialects as *belki*, *belkit*, *berki*, etc., is a sign of the point reached in the centuries-long journey of a language unit. Consequently, the evaluation of the conjunction *belki ~ belkim* as an adverb in Old Anatolian and Ottoman Turkish (and in Chagatai) based on its current syntactic and semantic features presents as a major challenge to correctly understand sentences and leads inevitably to grave mistakes.

Giriş

İslamiyet'in dili olan Arapça ile aynı kültür havzasında yüzlerce yıl bir arada bulunan Farsça ve Türkçenin, yoğun ilişkiler sonucunda birbirlerinden dilsel alıntılar yaptıkları bir gerçektir. Arapçanın, bölgelerarası bir iletişim dili olan Farsçaya nispetle yeni Müslümanlaşan Türklere daha yabancı olması, Farsçanın Türkçe üzerindeki tesirinde önemli bir etken olmuş; yoğun dil ve kültür ilişkilerinin yanı sıra ikidilli konuşurların yüksek orandaki mevcudiyeti, Türkçenin Farsçadan (ve elbette Farsçanın da Türkçeden) bazı gramer birimlerini alıntılmasını beraberinde getirmiştir. Türkçe, cümle bağlama (*coordination*) ve bağımlılaştırma (*subordination*) noktasında *filimsiler* gibi kendine mahsus gramer birimlerine sahip olup, esasında bağlaca ihtiyaç duymayan bir yapıya sahiptir. Eski Uygurların, bir İran dili olan Soğcdadan yaptıkları tercümelere Türkçenin cümle yapısında belli değişiklikler gerçekleşmeye başlamış, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde de Farsçadan leksikal ve semantik alıntılarının yanı sıra birtakım sentaktik kalıp, teknik ve bu tekniklerde kullanılan malzemeler alıntılanmaya devam etmiştir. Nitekim bu devrelerdeki bağlaçların çoğu ve cümleleri bağlaçla bağlama tekniği Farsçadan alıntılanmış ve bu durum çeşitli çalışmalarda mevzu bahis edilmiştir (Şenlik 2011, Şenlik 2014, Altun 2021, Durgun 2022 vb.). Bu cümle bağlaçları arasında Farsçanın, Türkçe üzerindeki yapısal etkisine ve Arapça unsurların dahi Türkçeye alıntılanmasında aracılık etmesine iyi bir örnek teşkil eden, önermeler arasında başta *idrâb* olmak üzere farklı anlam ilişkileri kuran *belki ~ belkim* bağlacı, Arapça-Farsça-Türkçe arasında sürdürdüğü seyir bakımından ayrıca değerlendirilmeyi hak etmektedir. Alıntılanmanın ne surette yapıldığını görmek için öncelikle bağlacın kaynak dil Arapçadaki ve aracı dil Farsçadaki, akabinde de Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinin muhtelif yüzyıllarda telif/tercüme edilmiş metinlerinden örneklerle Türkçedeki semantik ve sentaktik özelliklerine yer verilecektir.

1. Arapçada *bel* (بَل)

Arap gramerciliğinde genellikle “bir kelimeyi daha önce geçen bir kelimeye veya bir cümleyi daha önce geçen bir cümleye bağlaması” (Akdağ, 1984, s. 55) suretiyle “atuf edatları” (*hurûfu l-atıfa*) içerisinde değerlendirilen *bel* (بَل), kendisiyle yeni bir cümleye başlanması dolayısıyla bazı dilbilimci ve müfessirler tarafından *ibtidâ* yani başlangıç harfi olarak kabul görmüştür (Demirbaş, 2022, s. 776).¹ Arap filolojisinde bir otorite kabul edilen el-Cevherî'nin, kendinden sonraki lügatlerde model olarak benimsenen ve Vankulu Mehmed Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilen (16. yy.) mühim eseri *es-Sihâh*'ta بَل [bel] için şöyle denmiştir: “*Harf-i 'atfur ki kelime-i sâniyeyi kelime-i evvele 'atf edip sâni evvelin hükmünde olur i'râbda ve bu sâni için evvelden idrâba delâlet kılar.*” (Vankulu Mehmed, 2014, s. 1783). Fîrûzâbâdî tarafından 1410 yılında tamamlanan ve Arap sözlükçülüğünde “ümmehât” tabiriyle temel kaynaklardan biri olarak kabul gören *el-Kâmûsu'l-muhîr*'in (بَل) [bel] maddesinde ise şöyle denir: “*Harf-i idrâbdır. Eger kendiden sonra cümle zikr olunursa idrâbın ma'nası yâ mefhûm-ı evveli ibtâl olur ke-kavlihi ta'âlâ: (وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ) Yâhûd bir garazdan garaz-ı*

1 Bağlacın Arap dilindeki kullanımına dair ayrıca şu çalışmalara müracaat edilebilir: Fischer, 1972, s. 154; Wright, 1971, s. 334-335; Ziadeh ve Winder, 1957, s. 171-172; Hacibekiroğlu, 2015, s. 160-163.

āhere intikāl olur, ke-kavlihi ta ‘ālā: (فَصَلَّى بِنِي تُوْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا) (Mütercim Âsım Efendi, 2014, s. 4362b).

Edatın temel semantik fonksiyonu *idrâb*dir. ‘Dönüş yapmak, vazgeçmek’ manalarındaki *idrâb*, ıstılahî olarak ‘bir şeye yöneldikten sonra ondan vazgeçmek; kendinden önceki hükmü iptal etmek’ (*iptâlî idrâb*) yahut da ‘önceki hükmü olduğu gibi bırakarak daha mühim bir hükme intikal etmek’ (*intikâlî idrâb*) şeklinde tanımlanabilir (Demirbaş, 2022, s. 773). *el-Kâmûsu l-muhît*’te verilen örnekler üzerinden edatın semantik veçhelerini somutlaştıralım: *İptâlî idrâba* örnek olarak verilen ayetin (Enbiyâ/26) meali “Böyle iken (bazıları) “Rahmân evlât edindi” dediler. O böyle şeylerden uzaktır, yücedir. Hayır, (evlat diye niteledikleri) o melekler ikrama erdirilmiş kullardır”; *intikâlî idrâb*ın örnekendirildiği ayetin (A ‘lâ/14-16) meal² ise “Arınan ve Rabbinin adını anıp namaz kılan kimse kurtuluşa erer. Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz” şeklindedir. Görüldüğü üzere *bel* edatı vasıtasıyla ilk örnekte kafirlerin, Allah’ın çocuk edindiğine yönelik hükümleri reddedilmiş, ikincisinde ise bir hüküm ilga edilmeksizin akabinde başka bir hükme intikal söz konusu olmuştur.

Kur’an-ı Kerim’de kullanımına sıklıkla rastlanan bu edat, kendinden önceki hükmün reddedilip aksinin, bir sonraki hükümde zikredildiği durumlarda Türkçeye genellikle ‘aksine, bilakis, hayır’ ile tercüme edilmektedir; fakat mesele, *intikâlî idrâb* örneklerinin tercümelerinde de benzer dil birimlerinin kullanılması ve böylece önermeler arasında zıtlık münasebetinin kurularak yanlış yorumlamalara mahal verecek tercümelerin yapılmasıdır. Bağlacın, öncesinde söylenen bir önermeyi çürütmek, tekzip etmekten ziyade bir konudan öteki konuya geçişi ifade ettiği; ‘oysa (ki), aslında, zaten, hâlbuki vb.’ manalarla cümleleri anlamlandırdığı da göz ardı edilmemelidir.³ Bu durum, yalnızca Kur’an tercümeleri için değil, aşağıda görüleceği üzere *belki ~ belkim* bağlacının yer aldığı Türkçe metinlerin doğru anlaşılmasında da önem arz eder.

2. Farsçada *bel* (بل) / *belkê* (بلکه / بلکی)

Arapçadaki *bel* edatı, aynı semantik fonksiyonla Farsçaya da alıntılanmış, Farsçada soru zamiri ve ilgi zamiri olmasının yanı sıra yardımcı cümleyi ana cümleye farklı görevlerle bağlayan çok işlevli *kê* (که) bağlacının dahliyle, ayrıca *belkê* şeklinde günümüze kadar kullanılır olmuştur. Farsçanın Arapçadan alıntıladığı bir gramer unsurunu (bağlaç veya isim), *kê*’nin terkiibiyle bir nevi kendine mal etmesi noktasında *belkê*, güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁴ Farsçanın en

2 Madde başında A ‘lâ Sûresi 15. ayetin sonu ile 16. ayet verilmiş, fakat bağlacın daha iyi anlaşılması için tarafımızca 14-16. ayetlerin mealleri yazılmıştır. Bu ayetlerin yanı sıra çalışmamızda yer alan diğer ayetlerin mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı’nın internet sitesine müracaat edilmiştir. Bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (Erişim tarihi: 2023, 17 Ekim)

3 *Bel* edatının, özellikle *intikâlî idrâbî* ifade ettiği durumlarda *iptâlî idrâb* şeklinde düşünülüp Kur’an tercümelerinde de bundan kaynaklı olarak bazı yanlışların yapıldığını, farklı mealler üzerinden mukayeseli olarak gösteren şu çalışmaya bakılabilir: Demirbaş, 2022.

4 *Ba’d ez-ân kê* (بعد از آن که < Ar. *ba’d* ‘sonra’) ‘bundan sonra’, *vaqtî kê* (وقتی که < Ar. *waqt* ‘vakit’) ‘-DXX +iyelik + zaman’, ayrıca Arapça ‘sürmekte olan, devam etmekte olan’ manasındaki *mâ-dām(e)* ile *kê*’nin birleşmesinden oluşan (bkz. Şenlik, 2014, s. 171) ve *belkê*’nin seyrine benzer şekilde Farsçadan da Türkçeye alıntılanan *mādāmi-kê* (مادامیکه < EATü./OTü. *mādām ki* > TTü. *madem(ki)*) bağlacı, bu hususta verilebilecek örneklerdendir.

muteber sözlüklerinden biri olarak addedilen *Lugatnâme*'de *bel* (بل) 'in "harf-i idrâb" olduğu; Arapça *bel* ve Farsça *kê* unsurundan mürekkep olan *belkê* (بلکه) "harf-i rabt" mın ise cümlelere 'ama', 'üstelik, ayrıca, daha da ötesi' manaları kattığı belirtilmiştir (Dehkhoda, 1972, s. 208, 255-256). Steingass, sözlüğünde *bel* (بل) 'i 'fakat, hayır, aksine, oysa ki vb.' manalarla karşılarken, *belkê* (بلکه) 'yi 'fakat, hâlbuki, belki (muhtemelen), ötesi, aksine vb.' olarak anlamlandırmıştır.⁵ Bu dil biriminin lügatteki manalarından ziyade gramer kitaplarında nasıl işlendiğini görmek, kuşkusuz Türkçedeki alıntılama hadisesini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Jensen, *bel* (بل) ve *belkê* (بلکه) 'nin *velî* (ولى), *lîk* (ليك), *emmâ* (اما) gibi bağlaçlara nispetle Farsçada daha seyrek kullanılan bir zıtlık bağlacı olduğunu belirtmiş (1931, s. 273)⁶, ihtimal bildirme fonksiyonundaki kullanımına değinmemiştir. Lazard, "mais bien plus, et meme" 'fakat daha ötesi, hatta' anlamlarıyla zıtlık bağlaçları içerisinde zikrettiği *belkê* (*balke* بلکه) 'nin olumsuz bir cümleden sonra geldiği takdirde "mais au contraire = Alm. sondern" 'aksine' manası taşıdığını belirtmiş ve bağlacı, yan yana sıralanan cümleler (*propositions coordonnées*) başlığında incelemiştir (1957, s. 208). Amin-Madani ve Lutz, bağlayıcı, koordine edici bağlaçlardan biri olarak zikrettikleri *belkê* (*balke* بلکه) 'yi "sondern" 'bilakis' olarak anlamlandırmış; daima olumsuz cümleden sonra geldiğini belirtmişlerdir (Amin-Madani ve Lutz, 1972, s. 246, 253.) Phillot ise *belkê* (*balki* بلکه) 'nin "more" 'daha da ötesi', "nay rather" 'hayır (daha) doğrusu' manasında güçlendirici, tekit edici bir fonksiyonunun olduğunu, Modern Farsçanın konuşma dilinde ihtimal bildirmek suretiyle de kullanıldığını ifade etmiştir (1919, s. 582). Bu bilgilerden hareketle *bel/belkê* bağlacının Farsçadaki semantik fonksiyonlarına dair şunlar söylenebilir:⁷

1) Genellikle 'ama, fakat, lakin' gibi zıtlık bağlaçlarından biri olarak değerlendirilen bu bağlaç, aslında önermeler arasında tezat ilişkisi kurmaktan ziyade semantik olarak *idrâb* fonksiyonunu haizdir. Yani öncesinde söylenen olumsuz yüklem morfolojisindeki bir önermeyi çürütürük onun tam aksine bir hüküm verir. Almanca *sondern* ve İngilizce *but rather* 'ın anlamca muadili olan bağlaç, bir nevi antitez ve tez arasında konumlanmaktadır. Bağlacın, cümleler arasında kurduğu bu semantik ilişkiyi aşağıdaki örnekler üzerinden izah edelim:

A: Far: او تنبل نبود اما نتوانست در امتحان موفق شود .
*‘Û tenbel ne-bûd emmâ ne-tevânist der-
imtihân movaffak şeved.’*

TTü: *O tembel değildi ama sınavı geçemedi.*

B: Far: او تنبل نبود بلکه سخت کوش ترین دانش آموز کلاس بود .
*‘Û tenbel ne-bûd belkê saht küşterîn dâniş-
âmûz-ı kelâs bûd.’*

TTü: *O tembel değildi bilakis sınıfın en çalışkan öğrencisiydi.*

5 "bal: But; nay, no, on the contrary; yet, however; assuredly; what do I say?"; "bal-ki: But, however, perhaps; nay, no; still more; moreover; besides; rather, on the contrary." Bkz. Steingass, 1998, s. 195b, 198a.

6 Mahootian da bağlacın, *velî* ve *emmâ* gibi zıtlık bağlaçlarının aksine Farsçada çok yaygın olmadığını, genellikle resmi ve edebî dilde kullanıldığını belirtmiştir. Bkz. Mahootian, 1997, s. 75.

7 Şahinoğlu, *belki* (بلکه) 'yi amaç manasıyla temel cümleye arka plan oluşturan bağlaçlardan biri olarak da zikretmiştir. Bkz. Şahinoğlu, 1997, s. 682-83. Bağlacın bu fonksiyondaki kullanımına Türkçede rastlanmamıştır.

A örneğinde, tembel olmayan ve dolayısıyla sınavı geçmesi beklenen bir öğrenciden bahsedilmiş, “tembel değildi” ve “sınavı geçemedi” önermeleri, *ama* (اما) bağlacı vasıtasıyla birbirlerine bağlanarak beklenenin aksine bir durumun gerçekleştiği belirtilmiştir. B örneğinde ise ilk önerme (*tembel değildi*), *bilakis* ve *belkê* (بلکه) bağlaçları vasıtasıyla çürütülmekle kalmamış; bu öğrencinin, beklenenin aksine sınıfının en çalışkanı olduğu vurgulanmıştır. İkinci örnekte *bilakis* yerine *ama*, *fakat* vb. bağlaçlardan biri tercih edildiği takdirde (yani: **O tembel değildi ama sınıfın en çalışkan öğrencisiydi*) verilmek istenen tekit, pekiştirme manası da ortadan kalkacaktır. Bağlacın bazı gramer kitaplarında *harf-i terakkî* (*progressive particle*) olarak tavsif edilmesi bu durumla ilgilidir.⁸

2) Bağlaç, öncesinde zikredilen hükmü inkar etmeyip bunu, ‘hatta, bundan da öte, üstelik’ gibi manalarla sonrasındaki cümleyle irtibatlandırır. Sa ‘dî-i Şîrâzî (13. yy.)’den yaptığımız aşağıdaki iktibas, bu bağlamda güzel bir örnek teşkil eder:

اگر جور شکم نبودي هیچ مرغی در دام نیافتادي بلکه صیاد خود دام نه نهادي⁹

Eger cevri-i şikem ne-bûdî hiç murgî der-dâm ne-yoftâdî belkê sayyâd hod dâm ne-nihâdî. “Eğer açlık derdi olmasaydı, hiçbir kuş tuzağa düşmezdi, *daha da ötesi/hatta* avcı da tuzak kurmazdı.” şeklinde Türkçeye tercüme edebileceğimiz bu cümlede görüldüğü üzere, “hiçbir kuş tuzağa düşmezdi” önermesi reddedilmemiş, bağlaçtan hemen sonra anlamı daha da güçlendirecek olan “avcının tuzak kurmaması” hükmüne geçilmiştir.

Bağlacın Farsçadaki sentaktik rollerinden biri de – aşağıdaki örnekte görüleceği üzere – kendisiyle aynı dil ailesine mensup İngilizcenin *not only...but also* kombinasyon kalıbına hem yapısal hem de içerik olarak benzeyen *ne tenhâ... belkê... (نه تنها... بلکه)*, *ne fakat... belkê (نه فقط... بلکه)*, *ne hemân... belkê (نه همان... بلکه)* gibi karşılıklı bağımlılık arz eden yapılarda kullanılmasıdır.

Far.: او نه تنها شعر بلکه رمان نیز می نویسد.

İng.: *She not only writes poetry but also novel.*

TTü.: *O sadece şiir yazmıyor aynı zamanda/ayrıca/üstelik roman da yazıyor.*

Burada zikredilmesi gereken hususlardan biri şüphesiz, yukarıda yer verdiğimiz lügat ve gramer kitaplarında da ifade edildiği üzere, *belkê*’nin Farsçada olasılık bildirme manasını haiz olmasıdır. *Lugatnâme*’de *mohtemel est kê, şâyed, bâşed kê, boved kê*’nin semantik muadili olarak zan bildirmek suretiyle ‘muhtemelen, belki’ manaları da verilen *belkê* için Nizâmî (12 yy.)’den yapılan bir iktibas, mezkûr manaları karşılamak üzere olan kullanımın çok da yeni olmadığını göstermektedir (Dehkhoda, 1972, s. 256). *Belkê*, her ne kadar Farsçanın ihtimal ve şüphe bildiren zarflarından biri olarak gramer kitaplarında yer alsın da bu manayı vermek üzere özellikle Modern Farsçada *şâyed* (شاید)’in kullanıldığını belirtmek gerekir.

8 Bkz. Christian Ministers of Various Denominations, 1839, s. 92.

9 Örnek için bkz. Phillot, 1919, s. 547.

3. Türkçede *belki* (بلکه ~ بلکی) ~ *belkim* (بلکیم ~ بلکیم)

Farsçanın gerek Arapça unsurların alıntılanmasında aracı dil vazifesinde olacak kadar Türkçe üzerindeki güçlü tesirini göstermesi gerek Türkçenin sentaksının muhkem olduğuna ve yabancı bir tesire maruz kalmadığına yönelik yaygın ve yanlış kanaati bertaraf etmesi noktasında *belki ~ belkim* bağlacı güzel bir örnek teşkil etmektedir. *Bel* (بل) bağlacının, kaynak dil Arapçadaki sentaktik ve semantik fonksiyonuyla Farsçaya alıntılanmasından ve *ké* bağlacının eklenmesi suretiyle Farsçada ayrıca teşekkül eden *belké* bağlacından yukarıda bahsedildi. Bağlacın üçüncü durağı ise, aynı kültür havzasının mensuplarından biri olan Türkçedir.

Farsçadan alıntılanan *belki* bağlacı (< *belké*), Türklerin İslamiyet’i kabulüyle kaleme aldığı ilk metinlerden itibaren tanıklanmakta, genellikle *belkim* ile nöbetleşe kullanılmaktadır.¹⁰ Malum olduğu üzere, “İranî halklar Türklerle münasebet kurduğu dönemlerde *ké* unsurunu, soru zamirinin yanı sıra ilgi zamiri ve yan cümleyi temel cümleye bağlayan bir bağlaç olarak da kullanmakta” (Erguvanlı, 1981, s. 114-115), Köktürkçeden itibaren soru zamiri olarak kullanılan Türkçe *kim*, muhtemelen Eski Uygurlar döneminde Soğcadan yapılan yoğun tercüme faaliyetlerinin etkisiyle, *ké*’nin fonksiyonlarını üzerine alıp yeni bir gramer birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda ayrıca, bünyesinde *ké* bulunduran Farsça bağlaçlar alıntılanırken ilgili kısmın *kim* ile karşılandığı ve nöbetleşe kullanımların görüldüğü *çünki/çünkü*, *tâ ki/tâ kim* vb. örneklere de rastlanmaktadır. İşte, bağlacın *belki*’nin yanı sıra *belkim* olarak da metinlerde görülmesini bu hususta değerlendirmek gerekir. *Ki/kim* unsurunun, Arap yazı sistemine göre bazen ayrı yazıldığı da görülmektedir. Bu alıntılama hadisesi şimdilik şu şekilde özetlenebilir:

Ar. *bel* → Far. *bell/belké* (Ar. *bel* + Far. *ké*) → EATü., OTü. *belki ~ belkim*

Belki ~ belkim bağlacının, Türkiye Türkçesinin tarihî evreleri olan Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde cümlelere kattığı anlamlar neler olmuştur? *Bel* bağlacının Arapçadakine benzer kullanımı tarihî ve çağdaş düzlemde Farsçada görülürken Türkçede *belki ~ belkim*, bir yandan yüzyıllarca bağlaç olarak kullanılmış, bir yandan da semantik ve sentaktik bir çatallanmaya uğrayarak, Farsçada olduğu gibi zarf fonksiyonunda kullanılır olmuştur.¹¹ Bu yüzden, öncelikle belli başlı lügat ve gramer kitaplarına müracaat etmek faydalı olacaktır.

3.1. Lügat ve Gramer Kitaplarında *Belki ~ Belkim*

Anadolu sahasının ilk Türkçe gramer kitabı olarak kabul edilen ve 1530’da yazılan *Müyessiretü’l-‘ulûm*’da Bergamalı Kadri, bu bağlaç hakkında şöyle der: “*Bel harfdür ki idrâb ma ‘nâsın ifâde eyler idrâb dèyü hükmi mevzû ‘-ı evvelden selb êdiüp şânîye işbât êtmege*

10 Brockelmann, *belki* (bälki) ve *belkim* (bälkim)’i “vielmehr” ‘daha ziyade, hatta, aksine vb.’ manalarıyla karşılamıştır. Bkz. Brockelmann, 1954, s. 197. H. Boeschoten ise, Erken Orta Türkçe Sözlüğü’nde *belki* (bälki)’nin ilk anlamını “perhaps” ‘muhtemelen’, ikinci anlamını “but, moreover” ‘fakat, üstelik’ olarak vermiş; *belkim* (bälkim)’i ise “no!” ‘hayır!’ olarak anlamlandırmıştır. Bkz. Boeschoten, 2022, s. 79.

11 Hacibekiroğlu, “İdrâb ilişkisi kuran بل edatı Türkçede yazı dilinden ziyade konuşma dilinde yaygındır.” dese de *bel*’in bu fonksiyonla kullanımı ağızlarda tespit edilememiştir. Krş. Hacibekiroğlu, 2015, s. 161, 693. dipnot.

derler zeyd gelmedi belki 'amr geldi demek gibi gāh olur ki teraqqī için-de isti 'māl olunur zeyd kalkdı bel ki ata bindi demek gibi.'"¹² Görüldüğü üzere Arapça *bel* edatının önermeler arasında kurduğu *ıdrāb* ve *teraqqī* münasebeti, Türkçe konuşan muhataba *belki* aracılığıyla izah edilmiştir. Aynı yüzyılda Argentinini ise yazı dilinde *belki* (*bélcchi*)'nin "forse, probabilmente" 'muhtemelen' manasında kullanıldığını ifade etmiştir (Rocchi, 2007, s. 50).

17. yüzyılın önemli sözlükçülerinden Meninski, iki farklı yazılışla gösterdiği *belki* (بلکه / بلکی) ve *belkide*'nin "fortassis, quin potius, au contraire, mais plustos, vielleicht, lieber, aber ehe..." 'belki (muhtemelen)' başta olmak üzere 'aksine, fakat bundan da öte, aslında, hatta vb.' manalara geldiğini belirtirken (1680, s. 878), 18. yüzyılın yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklarını görmek adına mühim bir kaynak olan Viguier'nin *Gramerinde*, öncü bağlaçlar (*la conjonction antécédente*) kategorisinde incelenen *belki* (*bèlki*)'nin halk arasında en çok kabul gören manasının ihtimal bildiren *belki* olduğu, yazı dilinde ise hâlâ 'fakat' manasıyla kullanıldığı ifade edilmiştir (1790, s. 170).

19. yüzyılda W. B. Barker, *belkee* (بلکه)'yi şüphe bildiren zarflardan biri olarak verirken *belki* (بلکه)'yi "perhaps, but, except" 'belki, fakat, hariç' manalarında bağlaç olarak göstermiştir (1854, s. 70, 71). Zarf ve bağlaç olarak kullanımda son fonemin değişkenlik arz etmesi dikkat çekicidir. Aynı yüzyılda Bianchi ve Kieffer, sözlüklerinin (بلکه) madde başında *belki* (بلکی) ve *belkidè* (بلکیده)'nin daha sık kullanıldığını belirtmiş, ilgili zarfı "peut-être, mais plutôt, voire meme" 'muhtemelen, aksine, ve hatta' olarak anlamlandırmışlardır (1850, s. 226b). 19. yüzyılın önemli sözlükçülerinden Redhouse, *belki* (بلکه ve hatalı bir imla olarak belirttiği بلکی) ile *belkim* (بلکم ~ بلکیم)'i ihtimal bildiren bir zarf olarak kaydetmiş (1890, s. 383b), bağlaç olarak kullanımına ne *gramerinde* ne de sözlüğünde yer vermiştir. Ahmed Cevdet (Paşa) ise "*elfāzıy 'aḫḫu rabḫına dā'ir*" malumat verirken *belki* için şöyle der: "*Belki* (بلکه), *edāt-ı ıdrābdır*; ya nī: *hüküm ma 'ḫūf-ı 'aleyhden ṣarf ile ma 'ḫūfa naḫl içündür. Nitekim: "Havānıy burūdetine nazaran cānib-i ṣimālde yağmur; belki kar yağmış olmak gerekdir." denilir.*" (1323/M. 1905, s. 106-107). Verilen örnekten de anlaşılacağı üzere 19. yüzyılda *belki*, Ahmed Cevdet (Paşa)'in bir sonraki satırda, "*ḫaviden za 'ife yāḫūd za 'ıfden ḫavīye intikāl*" bildirdiğini ifade ettiği *hattā* ile semantik olarak eş değerdir. Nitekim yukarıdaki cümle günümüz Türkçesiyle şu şekilde ifade edilebilir: "Havanın soğukluğuna bakılacak olursa kuzey kesimlerde yağmur hatta kar yağmış olmalı."

20. yüzyıl dönemecinin Türkçesi için önemli bir referans olan *Kâmûs-ı Türkî*'de ise Şemseddin Sâmî, *belkim* (بلکیم) ve *belki* (بلکه)'yi şöyle tarif etmiştir: "*İhtimāl, muhtemel, olabilir, umulur: Belki bu akşam gelir; Yarına kadar belkim yağmur yağar = harf-i rabt. evlâ bi't-tarîk, hattâ: Onu yalnız sâir ehîbbâsına değil belki akrabâsına da tercih eder; kuvvet ile değil belki ilm ile galebe çalınır. [Lisân-ı avâmda galat olarak "belkileyim" de derler.]*" (1317/M. 1900, s. 302).

12 Transkripsiyon harflerine aktarımı tarafımızca yapılan bu cümlelerin tıpkıbasımı şu çalışmadan temin edilmiştir: Bergamalı Kadri, 1946, s. 133, 134.

Belki ~ belkim'in bağlaç fonksiyonuyla kullanımında, görüldüğü üzere tedricî bir düşüş söz konusudur. Nitekim Viguier'nin, bağlaca nispetle halk arasında zarf kullanımının yaygın olduğunu belirtmesi, *belki*'nin 18. yüzyıldaki durumuna dair önemli bir bilgi olarak değerlendirilmelidir. Tietze, bağlacın menfi cümleden sonra gelerek 'bilakis' manası vermek üzere 19. yüzyılda "bazen" kullanıldığını, Fransızcadan tercüme edilen bir hikâyedeki şu cümleyle örneklendirmiştir: "*Binā'en 'aleyh Kātrin Russoyu yanına almakla yalnız hayırlı bir işde bulunmuş değil idi, belki bir evlāda nā'il olmuş idi.*" (2016, s. 645-646). 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında zarfın yanı sıra 'hatta' manasıyla bağlaç olarak kullanıma rastlansa da 20. yüzyıl ortalarında *hattanın* nispeten daha sık kullanıldığı söylenebilir.¹³ TDK'nın 1945 tarihli sözlüğünde zarf (*zf.*) olarak belirtilen *belki* maddesi şöyledir: "1. Olabilir ki. *Sizinle beraber belki ben de giderim.* 2. Olsa olsa, tersine olarak. *O saldırmak için değil, belki kendini korumak için davrandı.* Belki de: beklenmeyen bir ihtimal olarak. *Belki de hiç gelmez.*" (Türkçe Sözlük, 1945, s. 69). Bağlaca verilen 'tersine olarak' manasının, 1955 tarihli "düzeltilip genişletilerek yeniden yazılan" *Türkçe Sözlükte* yer almaması dikkat çeker.¹⁴ *Belki* bağlacının geçmişte karşıladığı manalar için günümüzde yine Arapçadan alıntılanan *bilakis*, *aksine* (< Ar. 'aks), *hatta* sözcükleri kullanılırken *belki*, yalnızca ihtimal, şüphe vb. bildiren bir zarf olarak kullanılmaktadır. Lügat ve gramer kitaplarından aktarılan yukarıdaki bilgiler kuşkusuz, bağlacın metin içindeki kullanımıyla daha anlaşılır hâle gelecektir.

3.2. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Metinlerinden Örneklerle *Belki ~ Belkim*

Belki ~ belkim'in bağlaç fonksiyonuyla cümleler arasında kurduğu semantik münasebetler, *bel* edatını ihtiva eden Kur'an ayetlerinin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki muhtelif tercümeleri başta olmak üzere bazı metinlere müracaat edilerek şu şekilde tespit edilmiştir:¹⁵

a. 'Aksine, bilakis, tam tersi' manalarıyla kendinden önceki hükmü reddedip, sonrasında onun aksi bir hüküm getirme. Bu cümlelerde bağlaçtan önceki cümlenin yüklemi olumsuz, sonraki cümlenin yüklemi ise olumlu morfolojidedir.

1. "Anı size şer şanmañuz, **bel ki** ol size hayırdur" (K.An. 304b/3)

لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَيْنُ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ "...Bu iftirayı kendiniz için kötü bir şey sanmayın. **Aksine** o sizin için bir hayırdır..." Nûr Sûresi, 18. ayetten.

13 A. Cevat Emre, 1945 tarihli Gramerinde *hatta* için "Bir eylemin başka bir eylemle aşılmış, oranlamadan aşırı olarak başka bir eylem kılınmış ya kılınmamış olduğu bildirilmek için bu bölücüğe başvurulmaktadır." diyerek "Analar babalar çocuklarına öğütler verirler, hattâ kulaklarını da çekerler." vb. örnekler verirken; *belkinin*, "Belki hastalandı da onun için gelmiyor" cümlesindeki gibi "olabilen veya olmayabilen (eventual) eylemleri anlatmak için kullanılan bir ulaç" olduğunu; ayrıca "istenilen veya tahmin edilen olayı sürmek için sorulu tonla kurulan cümle sonuna getirildiğini (örn. Söylemiştir belki?)" ifade etmiştir. Bkz. Emre, 1945, s. 527, 454, 470.

14 Bkz. Türkçe Sözlük, 1955, s. 95. Güncel Türkçe Sözlük'te ise *belki* için 'muhtemel olarak, belkim, herhâlde' karşılıkları verilmektedir. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 2024, 27 Ocak).

15 Neşredilmiş metinlerden alıntı yapılırken, kapalı /é/'nin, art damak /ŋ/'sinin gösterimi vb. çevriyazıyla ilgili hiçbir hususa müdahale edilmemiş; telif/tercüme tarihi bilinmeyen metinler hariç diğer örneklerin hangi yüzyıla ait oldukları belirtilmiştir. Mukayese imkânı sağlaması için Kur'an tercümelerinin günümüzdeki manalarına da ayrıca yer verilmiştir.

2. “Bu zahmeti kim ben sana iderven, sanma kim düşmanlık iderven **belkim** sana dostluk iderven.” (T.Ev., 63 / 14. yy)

3. “Koyun çoban-içün degüldür belki çoban koyun hizmeti içündür.” (G.Ter., 150 / 15. yy)

4. “Dağı getürdiler Yüsuf gönlegin yalan kana bulaşmış. Ya ‘küb eyitdi: **Bel ki** nefsüünüz size bir iş bildürdi, işledüünüz.” (K.An. 204a/8-204b-1)¹⁶

“Dağı getürdiler gönlegi üzere kan yalan eytdi **belki** bezedi sizünüşün nefslerinüz bir işi” (K.Vat. 132b/9-133a/1)

وَجَاؤُوا عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا “Bir de üzerine, sahte bir kan bulaştırılmış gömleğini getirdiler. Yakub dedi ki: “**Hayır!** Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi...” Yüsuf Suresi, 18. ayetten.

5. “*hak te ‘ālā kullarını dünyaya oynamak için göndürmedi belki kulluk ve ‘ibadet için göndürdi*” (N.Müs.)

6. “devlete lâyük kimsene degüldür, belki pür-telbis bir ehl-i fesâd kimsenedür” (T.Ung., 167 / 16. yy.)

7. “İbn ‘Ömer radiyallâhu ‘anhumâ namâz içinde dururken ayakların ne katı açardı ve ne katı birbirine yakın tutardı belki miyâne tutardı.” (V.Lüg. 449a / 16. yy.)

8. “Yüklü ‘avratlara isti ‘mâl etdireseler aślā zarar virmez belki işlâh idüp toğururken güç çekdirmez.” (M.Tıb. 151/ 18. yy)

9. “Benim sulţânım, bu adam bî-kes ve bî-nâm kimselerden degüldür. Belki pâdişâh ve şehzâdedir ol dağı siziñ gibi melikdir.” (S.Pad. 161/ 19. yy)

Örnekleri çoğaltmak elbette mümkün. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinin yanı sıra, bağlacın bu manadaki kullanımına yine Farsça tesirin yoğun görüldüğü Çağatayca metinlerde de rastlanmaktadır. Eckmann’ın, Çağataycada *ammā, ki, lîk, velî (ammā, lēk, vālē)* vb. zıtlık bağlaçlarına dahil edip “but, on the contrary” ‘ama, aksine’ olarak anlamlandırdığı *belki (bālki)* bağlacı için verdiği şu cümleyi örnek olarak gösterebiliriz: “*Huşûnat bilā alarga söz demäslär, bālki naşîhatnî yumşaq vâ çüçük til bilä qılurlar*”¹⁷ “Onlara kabalıkla söz söylemezler, bilakis tatlı bir dille nasihat ederler.”

Bağlacın nesirde ifade ettiği bu mana, özellikle Klâsik Türk Edebiyatı şiiirlerindeki *rücü* ‘ sanatını akıllara getirmektedir. Sözlük anlamı ‘dönmek’ olan *rücü* ‘, belâgat kitaplarında “bir

16 Derin yapıda gömlekteki kanın, Yusuf’un kanı olduğunun inkâr edildiği bu örnek, bağlacın iki cümle arasında konumlanmasının yanı sıra, “hayır!” manasıyla cümle başında kullanımını göstermek üzere hassaten verilmiştir.

17 Bkz. Eckmann, 1966, s. 201. G. Karaağaç, bu çalışmanın tercümesinde *belki*’yi, ‘ama, lakin, fakat’ olarak anlamlandırdığı zıtlık bağlaçlarından farklı olarak yine ‘belki’ şeklinde anlamlandırmış ve cümlenin dil içi tercümesini şöyle yapmıştır: “Onlara kabalıkla söz söylemezler, belki yumuşak ve tatlı (bir) dil ile nasihat ederler.” Krş. Eckmann, 1988, s. 160.

nükte ve mazmun sarfı için eski sözü bozmak, bir sözü daha parlak ve etkili söylemek için önceki sözden dönmek vb.” şeklinde tanımlanmakta¹⁸; Arapça *bel* edatıyla aktarılan semantik nüanslardan biri olarak kabul edilen ve “bir metinde önceki sözde bulunan yanlışlığı telafi anlamındaki bedî ilmi terimi” (Durmuş, 2001, s. 329) olan *istidrâk* ile genellikle birlikte kullanılmaktadır (*istidrâk ve rüçû*’). 16. yüzyıl Dîvan şairlerinden Emrî’nin aşağıdaki beyti, rüçû sanatına verilebilecek güzel bir örnektir:

“*Meh-i nev ey hilâl-ebrû senin barmağına değmez*

Nice barmağına vallâhi bir tırnağına değmez”

“Ey hilâl kaşlı sevgili! Yeni ay senin bir parmağına bile değmez (bir parmağın dahi olamaz). Değil parmağına, vallahi bir tırnağına bile değmez.” şeklinde dil içi tercümesi yapılabilecek bu beyitte şair, ilk mısradaki söylediğinden ikinci mısradaki vazgeçip yeni ayın, sevgilinin bir tırnağı bile olamayacağını ifade etmektedir (Saraç, 2019, s. 197). Bazı belâgat kitaplarında rüçû sanatına örnek olarak verilen ve bir nevi “rüçû edatı” diyebileceğimiz *belkinin* geçtiği şu beyti de zikretmek yerinde olacaktır: “*Gûş ét gönül beyân-ı miyân söylerem sana / Yok belki rişte-i dil ü cân söylerem sana*”¹⁹ “Dinle ey gönül! Sana belinin niceliklerini anlatıyorum. Hayır, (aslında onu değil), sana can ipliğini anlatıyorum.”

b. ‘Hatta, üstelik, (bundan da) ötesi’ manalarıyla bir hükmü reddetmeyip, hemen akabinde onu daha da ileri taşıyacak başka bir hüküm getirme.

1. “*Anlar hayvânlar gibidür. Bel ki hayvânlardan betelerdür*” (K.An 150a/8-150b/1)

“*Anlar dört ayaklılar gibidür; belki anlar azgunrakdur.*” (K.CA 116a/21)

“... İşte bunlar hayvanlar gibi, **hatta** daha da aşağıdadırlar...”
A’ râf Sûresi, 179. ayetten.

2. “*Andan şoñra katı oldı yüreklerünüz. Ölmiş diri olğandan şoñra ol yürekler taşlar gibi oldı, belki taşdan katı oldı.*” (K.Man.8a/9)

“*ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً*”
“Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi; **hatta** daha katı oldu...” Bakara Suresi, 74. ayetten²⁰

3. “*Şol yılan bigi iki dillüsin belkim yılanuñ senüñ üstine artuqlığı vardur kim yılan ağusun gizlü dutar ve sen iki dilüñden ağuyı aşıkâre dökersin.*” (K.Dim, 118-19 / 14. yy.)

18 Rüçû sanatının belâgat kitaplarında nasıl tarif edildiğine ve örneklendirildiğine dair bkz. Eliaçık, 2017.

19 Bkz. Muhittin Eliaçık, 2017.

20 Örneklerde de görüleceği üzere *bel* edatının bulunduğu ayetler, Kur’an’ın Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait muhtelif tercümelerinin neredeyse tamamında *belki* ile karşılanmıştır. *Bel* edatının yer almadığı yukarıdaki ayette ‘hatta’ manası *aw* edatıyla verilirken, K.Man tercümesinde bu edatı karşılamak üzere *belki* tercih edilmiştir.

4. “kişi kur’ân ve tesbîh okumak fışk édetururken okusa sevâblu olmaz günâhlu olur **belki** küfre dahı girür” (R.İs.)

5. “Siz hemân cehennem-i ‘avâmmda çalu çırpı olmak için la‘ib ve lehv ve lehbe meşğulsiz en ‘âm gibi, **belki** en ‘âmdan azall şummun bukmun olup bî-‘aklâne gaflete sa ‘y idersiz” (M.İG, 146 / 16. yy.)

6. “hâzret-i imâmu’l-a ‘zam ve hümâmü’l-aqdem hâzretleriniñ kabr-i şer ifin ‘oşmânlı imâmıdır dëyü harâb u yebâb édüp âsitânesini ıştabl-ı ‘anter eyleyüp atlar bağladılar **belki** kabr-i münevverinden cesed-i imâmı çıkarup şahta ilkâ étmege sa ‘y eylediler” (EÇS. 4. cilt / 333b, 17. yy.)

7. “Ziyâde isti ‘mâli gâyet muzırdır, **belki** mühlikdir” (M.Tıb. 144 / 18. yy)

8. “...merd ü zen aşçılar temcîd makarnası gibi et‘ime-i atıkadan başka yemek pişirmeye dikkat eylemeyip **belki** bildikleri ta‘âmı dahi hakkı üzere tabh etmediklerinden...” (M.Tab, 58 / 19. yy.)

9. “Medeniyet-i hâzıra âsârının üç büyük mahzeni tesmiye ettiğim elsine-i selâse-i mezkûreden, yalnız bizce değil, umum-i âlemce en maruf ve münteşiri, en ziyade taammüm etmiş ve **belki** lisan-ı umumi hükmüne geçmiş olanı şüphesiz Fransız lisanıdır.” (K.Fr. 23/ 19. yy sonları)

10. “Ve zâten sizi sûret-i kat‘iyyede te ‘mîn ederim ki böyle mühim bir fabrikayı **yalnız** bizim Rusya’da **değil**; **belki** Avrupa’nın da hiçbir yerinde bulamazsınız” dedi.” (M.Sey. 51 / 19. yy.)

Son örnek, Farsçada *ne tenhâ... belkê, ne fakat... belkê* vb. çoklu bağlaçlarla teşkil edilmiş cümle yapılarının Türkçeye de alıntılandığını ve ikinci cümlenin sınırları içinde Farsçada olduğu gibi *belki* bağlacından istifade edildiğini göstermek üzere hassaten seçilmiştir. Günümüz Türkçesinde bu bağlamda *bile, da, dahi*’den istifade edilmekte ve bu cümle “...Böyle mühim bir fabrikayı sadece/yalnızca Rusya’da değil, Avrupa’nın başka yerinde bile/dahi bulamazsınız.” şeklinde ifade edilmektedir.

Bu kategori için zikredilmesi gereken başka bir husus, bağlacın içerdiği ‘hatta, üstelik vb.’ manalarının, akabindeki cümlede bulunan ve karşılaştırma bildiren *+rAk* ekiyle (*azğün+rAk* > *azğünrak* ‘daha azgın’), [*+DAn* + sıfat] yapısıyla (*taşdan katı*); ‘bile’ manasındaki *dahı* vb. gramatikal unsurlarla pekiştirilmesidir. İlk örnekte, *+rAk* ekinin Farsçadaki muadili olan *+ter* ekiyle türetilmiş *beter* sözcüğü (yani: Far. *bed* ‘kötü’ + *ter* > *bedter* > *better* > *beter* ‘daha kötü’), beşinci örnekte Arapçada derecelendirme (ve üstünlük) bildiren *ism-i tafdil* kalıbındaki *azall* (اضل) ‘daha günahkâr, en günahkâr’ sözcüğü de bu minvalde değerlendirilebilir.

Semantik olarak birbirine eşitmiş gibi görünseler de a ve b maddeleri arasındaki nüans, a maddesinde bir inkârın olması, b maddesinde ise inkâr olmaksızın zikredilen hükmün Ahmed Cevdet (Paşa)’ın de ifade ettiği üzere “*‘kavîden za ‘îfe yâhûd za ‘îfden kavîye intikâl*” (1323/M.

1905, s. 107) bildirmesidir. *Belki ~ belkim*'in yer aldığı birleşik cümlelerde bağlaç bazen hem 'bilakis, aksine' hem de 'hatta, üstelik' manalarıyla karşılanmaya uygunmuş gibi görünebilir, fakat bu ayrım bazen çok daha sarıhtır. Örneğin b maddesinin ilk örneği olan “*Anlar hayvânlar gibidir. Bel ki hayvânlardan betelerlerdür*” cümlesinde *bel ki*, günümüz Türkçesinde *bilakisten* ziyade *hatta* ile karşılanmaya daha uygundur: *Onlar hayvanlar gibidir hatta hayvanlardan (da) beteler.*

c. ‘**Oysa, zaten, aslında**’ manalarıyla bir cümleden başka bir cümleye intikal bildirme. Bağlacın taşıdığı bu mana, a ve b maddelerinden farklı olarak metnin bağlamı (*context*) üzerinden anlaşılmasına daha müsaittir. Bu yüzden örnekler, diğer maddelere kıyasla daha azdır.

1. “*Bunlar ‘ahd eyleseler, her kez and içseler ol ‘ahdı bozar, andı şındurur anlardan bir tayıfe; belki anlar çoğı imân getürmezler.*” (K.Man.11a/5-6)

“Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir takım o antlaşmayı bozmadı mı? **Zaten** onların çoğu iman etmez.” Bakara Suresi, 100. Ayetten.

2. “*Anunla kim gayb perdesi sarâyındadır, andan söylemek cehl-i mahzdur ve sertâser dükelisi gaybdur. Çün gişi kim böyle ola, bu gişi nice bu ola? Belkim bu gişiniün dili Hakdan ola ve söyleyici dahı Hak ola*” (T.Ev, 170 / 14.yy)

3. “*Eger sözüñ girçekise saña and içmedin inanurlar ve dahı belkim yalancı kişi yoksullığıla ölür.*” (K.Ter., 35 / 14. yy.)

Bağlacın, c maddesindeki gibi cümle içerisinde karineler vasıtasıyla anlaşılacak başka manalarının olabileceği de ihtimal dahilinde tutulmalıdır. Bağlaçla ilgili değinilmesi gereken diğer husus, aralarında semantik ilişki kurduğu cümlelerin, sentaktik düzlemde birbirleri karşısındaki hiyerarşik dereceleri. Bazı araştırmacılar, Arapçada *bel* edatının birbiriyle irtibatlandığı cümleler arasında eşit derecenin (*coordination*) olduğunu düşünürken (Badawi, Carter ve Gull, 2015, s. 603, 616, 626-628) bazıları da bu cümlelerde bir alt-üst yapılanmasından (*subordination*) bahseder.²¹ *Bel* ve *belkê*'nin Farsçadaki kullanımının anlatıldığı bölümde de görüldüğü üzere ilgili bağlacın Farsçada yan yana sıralama, koordine etme fonksiyonunda bir bağlaç olduğu noktasında araştırmacılar neredeyse hemfikirdir (Mahootian, 1997; Lazard, 1957; Amin-Madani ve Lutz, 1972). Türkçede ise bağlaç, bir entegrasyona sebebiyet vermez yani yan cümleyi temel cümleye bağımlı hâle getirmez. Cümlelerin birbirleri karşısındaki eş değeri dolayısıyla burada yan yana sıralanan yani birinin varlığı diğerini gerektirmeyen iki cümleden bahsetmek gerekecektir. Meseleyi daha anlaşılır kılmak için, Eski Anadolu ve

21 Karin C. Ryding, *bel (bal)* bağlacının, olumsuz yüklem morfolojisindeki ana cümle, manaca zıddı olan olumlu ve bağımlılaştırıcı bir cümleyi (*subordinate clause*) başlattığını belirtir. Krş. Ryding, 2013, s. 651.

H. Akdağ ise *bel*'in, olumlu bir önermenin akabinde, bir nevi söyleneni tamamlamak ve başka bir konuya geçişi belirtmek üzere olan kullanımında, kendisinden sonraki cümleyi öncesine bağlamadığını, sonraki cümle başına bir cümle sayıldığını ve bundan ötürü *bel*'in atıf edatı olamayacağını belirtmiştir. Bkz. Akdağ, 1984, s. 57.

Osmanlı Türkçesinin yine Farsçadan alıntılanan bağımlılaştırıcı bağlaçlarından olup tıpkı *belki* ~ *belkim* gibi iki cümle arasında konumlanan *meger* (*ki/kim*) ile *belki aracı bağlaçlarının*²² irtibatlandığı cümleleri hiyerarşik açıdan mukayese edelim:

“ve [*dilümile dahı meşâyılı sözlerinden artuk söz söylemezdim*] [*megerkim* zarüret olaydı] *pes...*” (T.Ev, 809 / 14. yy.)

“ve [*şeytânı bilürsüz anuñla cenk eylemezsiniz*] *belki* [*anuñla düzenlik édüp aña uyarsız*]” (R.İs., 161a)

İlk örnekte, cümleler arasında olumsuz şart-cevap münasebeti kuran *megerkim* bağlacı, kendisinden sonraki yan cümleyi, “-*mADIKÇA*” manasıyla temel cümleyle irtibatlandırır. Günümüz Türkçesinde “Zaruri olmadıkça/olmadığı müddetçe şeyhlerimin sözlerinden başka söz söylemezdim.” şeklinde ifade edebileceğimiz bu cümlede yan cümle [*megerkim* zarüret olaydı], temel cümle olmadan tek başına bir fikir vermeye kadir değildir. O yüzden cümle sınırlarını belirtmek adına *megerkim*, tarafımızca kendinden sonraki cümleyle dahil edilmiştir. Oysa “Şeytanı bildiğiniz hâlde onunla savaşmazsınız, **aksine** onunla işbirliği edip ona uyarsınız” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz ikinci örnekte *belki* bağlacı, birleşik cümleden çıkarıldığı takdirde cümleler tek başına bir fikir ifade etmeye devam edecektir. Bu yüzden bağlayıcı bir bağlaç olan *belki*, cümle sınırları dışında bırakılmıştır.

3.3. Zarf Fonksiyonuyla *Belki* ~ *Belkim*

Bu çalışma, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerindeki *belki* ~ *belkim*'in bağlaç fonksiyonuyla sınırlandırılmıştır; fakat Arapçadan alıntılanan *bel*, Farsçada yalnızca bağlaç olarak kullanılırken *belki* ~ *belkim*'in Türkçede tıpkı Farsça *belkê* gibi ayrıca olasılık belirten bir zarf olması, bu konuya kısaca değinilmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim bağlaç olarak kullanımın tarihî metinlerle sınırlı kalması, günümüzdeki manasından hareketle Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi döneminde (keza Çağatayca) telif/tercüme edilmiş bir metnin anakronik olarak değerlendirilmesine, bazı metin neşirlerinin özellikle sözlük kısımlarında söz konusu bağlacın sadece ‘belki, muhtemel ki vb.’ olarak anlamlandırılmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca bazı çalışmalarda *belki* ~ *belkim*, zarf olarak düşünüldüğü için öncesindeki cümleyle yer verilmediği de görülmekte, bu da birleşik cümlelerin anlaşılması yolunda bir engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla, metnin doğru anlaşılması için bağlaç-zarf ayrımına dikkat edilmeli, cümleler ona göre anlamlandırılmalıdır.

Leksikal alıntılanmanın Farsçadan Türkçeye yapıldığı aşikârken mesele, kaynak dil Arapçadakinden farklı olarak bu gramer birimiyle iletilen zarf manasının hangi dilde ortaya çıktığıdır, yani semantik alıntılanmanın yönündedir. Johanson, Türk dilleriyle İranî diller arasındaki yoğun teması anlatırken, en eski Türkçenin dahi İranî bir tesir taşıdığını belirtir. Bu tesir öylesine güçlüdür ki, Tarihsel Türkoloji'nin yapabileceği şey, tabiri caizse bir soğanı

22 “Bağlaçların, birbirleriyle bağlanan iki cümleden oluşan bütün içerisinde tercih ettikleri pozisyona göre” *öncü bağlaç, aracı bağlaç ve artçı bağlaç* olmak üzere üç gruba ayrılmasına dair bkz. Şenlik, 2011, s. 257-260.

zarlarından ayırıp inilebildiği kadar öze, Türkçenin özüne inmektedir (1998, s. 335-336). Zira neredeyse her bir katmanda Farsça tesirle karşılaşılması imkân dahilindedir.

Kanaatimizce Farsça *belkê*, içerdiği anlamlarla ve sentaktik hususiyetlerle, dolayısıyla ihtimal, zan, şüphe vb. manalarında bir zarf fonksiyonuyla da Türkçeye alıntılanmıştır.²³ Peki, bu alıntılama yapılmadan önce Türkçede mezkûr manaları karşılamak üzere ne kullanılıyordu? Türkçenin asli malzemesi olarak Eski Türkçe dönemi metinlerinde ‘muhtemelen’ manasının yanı sıra, ‘muhakkak ki, şüphesiz’ manalarıyla cümle sonunda görülen ve M. Erdal’ın “*epistemical particles*” başlığında incelediği *erinç* (< *er-* ‘olmak’) sözcüğünü öncelikle zikretmek gerekiyor.²⁴ Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinden itibaren ise *ola ki/kim ~ bola ki/kim ~ bolay ki/kim* ile karşılaşılıyor.²⁵ Terkinde hem Türkçe hem de Farsça unsur barındıran bu leksikal birim, anlaşılan, Farsça *bâşed kē* (باشند كه)‘nin Türkçeye bire bir tercümesinden başka bir şey olmasa gerek.²⁶

Burada, Farsçadan alıntılanan ve ihtimal bildiren *şâyed (ki)* zarfını da zikretmek gerekir. Farsça *şâyesten* ‘layık olmak, yaraşmak, uygun olmak’ mastarından zamanla kalıplaşan bu zarf, Modern Farsçada ihtimal bildirmek üzere kullanılan birincil sözcüktür. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde semantik açıdan *belki*’yle eş değer olan *şâyedin*²⁷ Modern Türkçede tıpkı *eğer* gibi şart cümleleri teşkilinde kullanılması dikkate *şâyândır*. Farsça *şâyedin* Modern Türkçede anlam değişimine uğrayarak kullanılmasından daha ilginç olan şey ise, yine Farsçadan alıntılanan *belki*’nin, Osmanlı Türkçesi ve Modern Türkçedeki kullanımının kaynak dile oranla çok daha sık olmasıdır. Günümüzde *belki*’yle aynı manada *kim bilir*, *muhtemelen*, *-sa gerek* vb. dil birimlerinden istifade edilse dahi kullanım sıklıkları *belki* ile mukayese edilemeyecek düzeydedir. Anadolu ağızlarında *belki*’nin yanı sıra *belkim*²⁸, *belkit*, *belke*, *bâlki*, *beki* şekillerine de rastlanmaktadır.²⁹

23 Johanson, İslam kültür havzasındaki Türk dillerinin Arapça-Farsçadan alıntılıdığı zarflardan (*copied adverbs*) biri olarak *belki*’yi de zikreder. Bkz. Johanson, 2021, s. 766.

24 Örneğin: “*xan bodun tiliña korkup inča yarlıgkadi arinc*” “Kağan muhtemelen insanların ne söyleyeceğinden korktuğu için bu emri verdi.” Bkz. Erdal, 2004, s. 349-50.

25 Örnekler için bkz. Turan, 2000, s. 99-100; Abik, 2014.

26 *Ferec Ba ‘d eş-Şidde* (14.yy)’de geçen ve *ola ki*’nin, eserin başka bir nüshasında *belki* ile karşılandığının belirtildiği şu cümle, her iki unsurun semantik eş değerliğini göstermektedir: “Kâzî eyitdi: “Nola, **ola ki** rast gele” dedî”. Bkz. Hazai ve Tietze, 2017, s. 565.

Ola ki, Günümüz Türkçesinde ‘belki’ manasının yanı sıra ‘farzet ki, tut ki’ manalarıyla varsayım bildirmek üzere kullanılmaya devam etmektedir. *TDK Güncel Türkçe Sözlük*’te *ola ki*, sadece ‘olabilir ki, belki’ manalarıyla karşılanmıştır. Krş. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: (2023, 3 Kasım)

Morfolojik olarak benzer eş değerlik, Farsçada olumsuz amaç cümleleri teşkil eden ve yan cümleyi temel cümleye *-mAmAk için* manasıyla entegre eden *mebādā* bağlacının/nida edatının, Türkçeye *olmaya ki/kim* olarak aktarılmasında da görülür. Hem biçim hem de içerik bakımından benzerlik gösteren bu örnekler bile Türkçenin sentaksındaki Farsça tesiri göstermeleri adına kayda değerdir. *Mebādā* ve *olmaya ki/kim*’e dair tafsilatlı bilgi için bkz. Durgun, 2022, s. 170-177.

27 Tulum, 17. yüzyılda *belki* zarfıyla eş anlamlı olarak “belki da, meger, ola ki, şâyed ki”ye yer verir. Bkz. Tulum, 2011, s. 395.

28 *Belkim* sözcüğündeki /m/ foneminin, Yavuz’un ifade ettiği gibi “meğersem, halbuysam, oysam” sözcüklerindeki “-m pekiştirme eki”nden ziyade Türkçe *kim* bağlacının son fonemi (yani: Ar. *bel* + Tü. *kim* > *belkim*) olması, daha muhtemel görünmektedir. Krş. Yavuz, 2011, s. 73.

29 Bkz. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Bunların yanı sıra Deny, halk ağzında *belkikim*, *belkilim*

Belki zarfının bazı Arap diyalektlerinde de ihtimal, şüphe vb. bildirmek üzere kullanılması, dikkat çeken diğer husustur. Arapça *bel* edatı, asırlar süren diller arası bir yolculuktan sonra sentaktik ve semantik olarak bambaşka bir hüviyetle tekrar Arapçaya geçmiş, bir nevi “kısmî bir geri alıntılama hadisesi” vuku bulmuştur. Burada kaynak dil kuvvetle muhtemel Osmanlı Türkçesidir. Malum olduğu üzere Osmanlı Türkçesi, Osmanlıların hükümlerinde Ortadoğu’da resmî dil olarak kullanılmış, bu durum bütün Ortadoğu’da hatta Osmanlı’nın sınırları dışında da konuşulan Arapçanın yerel kullanımları üzerinde büyük bir etki yaratmıştır (Putten, 2020, s. 59-60). Fasîh Arapçada ‘belki’ manası رُبَّمَا (*rubbemâ*) ile verilirken, Mısır Arapçasında بَلْكَى (*belki*)³⁰, Suriye Arapçasında بَلْكَى، بَلْكَى، بَلْكَى (*belki ~ berki*)³¹, İran’ın güneybatısındaki Huzistan eyaletinde konuşulan Huzistan Arapçasında *belkit*³², Lübnan Arapçasında بَلْكَى *belkî*³³’nin kullanımı ancak Türkçe-Arapça arasındaki dil etkileşimi ile açıklanabilir. *Belki* ve fonolojik türevlerine Arapçanın başka diyalektlerinde de rastlamak mümkündür. Bu zarfı Türkçeden alıntılamanın tek dilin Arapça olmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim “Ermenice *belki*, *bekyi*, *belkim*; Bulgarca *bélki*, *béلكim*, *beklim*; Sırpça *belci*, *belki*, *bèلكim* vb., Yunanca *bélhi*, *berki* vb., Arnavutça *belçim*, *belkidá*, *beldá* vb.”³⁴, bir gramer unsurunun ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını görmek adına kayda değerdir.

Sonuç

Bu çalışmada, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde önermeler arasında zıtlıktan ziyade ‘bilakis, aksine; hatta, üstelik, oysa ki, zaten vb.’ muhtelif anlam ilişkileri kuran *belki ~ belkim* bağlacı, sentaktik ve semantik cepheleriyle ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuş; Farsçanın Arapça unsurlarının bile Türkçeye alıntılanmasında aracılık edecek kadar Türkçe üzerindeki derin tesirine dikkat çekilmek istenmiştir. Nitekim Arapçadan alıntılanan malzemenin Farsçanın bünyesi ve imkânları çerçevesinde bazı tahdit ve değişimlere uğrayıp, bir nevi Farsçanın filtresinden geçtikten sonra Türkçeye alıntılanması (Şenlik, 2011, s. 255) noktasında *belki ~ belkim* bağlacı güzel bir örnek teşkil etmektedir. Arapçada temel semantik fonksiyonu *idrâb* olan yani kendinden önceki hükmü iptal ederek yahut da olduğu gibi bırakarak daha mühim bir hükme intikal etmek üzere cümleleri ilişkilendiren *bel* (بَلْ) edatı, aynı semantik fonksiyonla Farsçaya da alıntılanmış; öte yandan Farsçadaki çok işlevli *ké* bağlacının dahliyle teşekkül eden *belké* (بَلْكَه) ile nöbetleşe kullanılmıştır. Farsçada ayrıca ihtimal, şüphe vb. bildirmek üzere zarf fonksiyonuyla kullanılan *belké*, her iki görev ve manayla Türkçeye de alıntılanmış; İslami dönemde kaleme alınan ilk metinlerden itibaren *belki ~ belkim* (بَلْكَى ~ بَلْكَى)

şekillerinin olduğunu da belirtmiştir. Bkz. Deny, 1971, s. 290.

30 Bkz. Badawi ve Hinds, 1986, s. 100b.

31 Bkz. Hava, 1986, s. 46a.

32 “Bazı araştırmacılar tarafından Huzistan Arapçasındaki *belkit*’in, Farsça *belké hem* ‘belki’den türediği düşünülse de bu sözcüğün Türkçenin Doğu Anadolu ağızlarındaki *belke ~ belkit*’ten türemiş olması daha muhtemel görünmektedir. Tıpkı Bağdat Arapçasındaki *belki* ve Ramallah Arapçasındaki *belki*, *belkiş* ve *belkin* (*balki*, *balkış*, *balkin*)’in Türkçeden alıntılanması gibi.” Bu bilgilerin alıntılanıldığı çalışma için bkz. Leitner, 2020, s. 129, 31. dipnot.

33 Bkz. Aytaç, 1994, s. 43.

34 Bu verilerin alıntılanıldığı kaynak için bkz. Karaağaç, 2008, s. 99.

olarak Türkçede tanıklanmıştır (yani: Ar. *bel* → Far. *bel/belke* (Ar. *bel* + Far. *kê*) → EATü., OTü. *belki ~ belkim*). Bağlaç olarak takriben 20. yüzyılda kullanımdan düşen *belki ~ belkim*'in günümüz Türkçesinde ihtimal ve şüphe bildiren *belki* zarfıyla karıştırılmasından dolayı bazı tarihî metinlerin yanlış yorumlanması, bu çalışmanın kaleme alınmasına zemin oluşturmuştur.

Çalışmada öncelikle Arapçadaki *bel* ve Farsçadaki *bel/belke* unsurlarının sentaktik ve semantik işlevlerine değinilmiş, akabinde Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerindeki kullanımı, temel lügat ve gramer kitaplarına müracaat edilerek incelenmiştir. Mezkûr dönemlerde *belki ~ belkim*'in cümleler arasında kurduğu semantik münasebetler, 14 ila 19. yüzyıla ait muhtelif mensur metinlerden örneklerle “1) ‘Aksine, bilakis, tam tersi’ manalarıyla kendinden önceki hükmü reddedip, sonrasında onun aksi bir hüküm getirme 2) ‘Hatta, üstelik, (bundan da) ötesi’ manalarıyla bir hükmü reddetmeyip, hemen akabinde onu daha da ileri taşıyacak başka bir hüküm getirme 3) ‘Oysa, zaten, aslında’ manalarıyla bir cümleden başka bir cümleye intikal bildirme” olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir. Akabinde, bağlacın irtibatlandığı cümlelerin tıpkı Farsçadaki gibi hiyerarşik açıdan birbirine eşit olduğu yani bağlayıcı (*coordinative*) bir bağlaç olduğu belirtilmiş; bu sentaktik özelliği, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinin yine Farsça menşeli bağımlılaştırıcı bağlacı olan *megerkim* ile kıyaslanarak izah edilmiştir.

Çalışmanın son kısmı ise *belki ~ belkim*'in zarf fonksiyonuna hasredilmiştir. Farsçadan Türkçeye alıntılanan, Türkçede ihtimal ve şüphe bildirmek üzere olan kullanımı Farsçadakiyle mukayese edilemeyecek ölçüde yoğun olan bu zarfın, Osmanlı Türkçesi üzerinden bazı Arap diyalektlerine geçmesi ise bir dil biriminin yüzyıllar süren yolculuğunun geldiği noktayı göstermektedir. Netice itibarıyla *belki ~ belkim* bağlacını, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde (keza Çağatayca) günümüzdeki sentaktik ve semantik hususiyetinden hareketle sadece zarf olarak değerlendirmek, cümlelerin doğru anlaşılmasına büyük bir engel teşkil etmekte, fahiş hataların yapılmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

Kısaltmalar

Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Far.	Farsça
EATü.	Eski Anadolu Türkçesi
İng.	İngilizce
OTü.	Osmanlı Türkçesi
TTü.	Türkiye Türkçesi

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma 2023-2024 döneminde, TÜBİTAK 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı tarafından desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was supported by TUBITAK 2219 International Postdoctoral Research Fellowship Program in 2023-2024.

KAYNAKÇA/REFERENCES³⁵

I

- EÇS. = Evliyâ Çelebi (2013). *Seyâhatnâme-indeksli tıpkıbasım 4. cilt* (Seyit Ali Kahraman, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- G.Ter. = Özkan, M. (1993). *Mahmûd b. kâdî-i manyâs gülistan tercümesi giriş-inceleme-metin- sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- K. An. = Toker, M. (2011). *Anonim satır altı Kur'an tercümesi (inceleme-metin-tıpkıbasım örnekleri)* (2. bs). Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- K.CA. = Ahundova, S. (2012). *Eski Anadolu Türkçesi alanında yapılmış olan Kur'an tercümesi cevâhîri'l- asdâf üzerine dil incelemesi (Doktora Tezi)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- K.Dim. = Toska, Z. (1989). *Türk edebiyatında kelile ve dimne çevirileri ve Kul Mesûd çevirisi, c. II (edisyön-kritik) (Doktora Tezi)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- K.Fr. = Şemseddin Sami. (2017). *Resimli kâmûs-ı Fransevî, Cilt I: A-G.* (Şerif Eskin, haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- K.Man. = Karabacak, E. (1992). *Manisa il halk kütüphanesi'ndeki satır-arası Kur'an tercümesi (giriş- metin) I (Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- K.Ter. = Güneş, A. (2001). *Ķâbüsnâme'nin bilinen ilk Türkçe çevirisi (giriş-metin-dizin) (Yüksek Lisans Tezi)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- K.Vat. = Cesaret, A. (2022). *Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış bir satır arası Kur'an tercümesi, Vatikan kütüphanesi Vat. Ar. 200 (inceleme-metin-dizin). (Yüksek Lisans Tezi)*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü, Aydın.
- M.İG. = Muhyî-i Gülşeni. (2014). *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni*. (Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- M.Sey. = Nosilov, K. D. (2015). *Merv seyâhatnâmesi* (Ahmed Nermî, terc. ve Mehmet Mahfuz Söylemez, haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- M.Tab. = Mehmed Kâmil. (2015). *Melceü't-tabbâhîn*. (Günay Kut ve Turgut Kut, haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.

35 Kaynakçanın ilk kısmında, *belki ~ belkim* bağlacının semantik ve sentaktik özelliklerini örneklendirmek üzere başvurduğumuz Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemine ait eserler (ve neşirleri), ikinci kısmında ise diğer kaynaklar gösterilmiştir.

- M. Tıb. = Sıbiç, B. (2022). *18. yüzyıla ait bir tıp metni: Fazlızâde Mehmed Çelebi'nin müfredât-ı tıbbiyesi (giriş-metin-dizin-tıpkıbasım) (Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.
- N.Müs. = *Naşihatü'l-müslimîn*³⁶
- R.İs. = *Risâletü'l-İslâm*³⁷
- S. Pad. = Bektaş, E. (2023). *Seyfî zü'l-yezzen-nam padişahın hikâyesi tercümesi ve eserde geçen ikilemeler üzerine gramatikal tahliller (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- T.Ev. = Hazai, G. (2017). *Feridüddin attâr'ın tezkeretü'l-evliya'sının Eski Anadolu Türkçesi tercümesi. İnceleme- Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- T. Ung. = Hazai, G. (2017). *Tercümân Mahmûd'un târîh-i Ungurus adlı kroniği, inceleme-metin-tıpkıbasım*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

II.

- Abik, Ayşehan Deniz (2014). Anadolu Türkçesi Metinlerinde 'bolay ki' Sözü Üzerine. In *Discussions on Turkology Questions and Developments of Modern Turkology Studies/Turkoloji Tartışmaları Başarı ve Zaafılarıyla Çağdaş Türkoloji*. Emiroğlu, Ö.; Godzińska, M.; Majkowski, F. (eds.). Warsaw, pp. 664-679.
- Ahmed Cevdet (Paşa). (1323). *Belâğat-i 'Osmâniye*. (5. bs.). İstanbul.
- Akdağ, H. (1984). *Arap dilinde edatlar* (2. bs). Konya: Tekin Kitabevi.
- Altun, H. O. (2021). Tevârîh-i mülûk-i acem'in Çağatayca metni ve Osmanlıca tercümesinde alta sıralama. *Bellefen*, 71, 53-85.
- Amin-Madani, S. & Lutz, D. (1972). *Persische grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Aytaç, B. (1994). *Arap lehçelerindeki Türkçe kelimeler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Badawi, el S. & Carter, M. & Gull, A. (2015). *Modern written Arabic a comprehensive grammar* (2. bs). London: Routledge.
- Badawi, el-S. & Hinds, M. (1986). *A dictionary of Egyptian Arabic-Arabic-English*. Beirut: Librairie du Liban.
- Barker, W. B. (1854). *A practical grammar of the Turkish language with dialogues and vocabulary*. London: Bernard Quaritch, Oriental and Philological Bookseller.
- Bergamalı Kadri (1946). *Miyyessiret-ül-ulûm*. (Besim Atalay, haz.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Bianchi, T. X. & Kieffer, J. D. (1850). *Dictionnaire Turc-Français, C.I*. Paris: A L'imprimerie Royale.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische grammatik der Islamischen literatursprachen Mittelasien*. Leiden: Brill.
- Dehkoda, A. A. (1972). *Loghat-nama (Dictionnaire Encyclopédique)*. Mo'în, M. & Shahidy, Dj. (ed.). Tahran: Université de Téhéran.

36 Neşri tarafımızca hazırlanan, tespit ettiğimiz nüshalar içerisinde en eski istinsah tarihinin 1116/ 1704-05 olduğu (Millet Kütüphanesi, A. E. Şeriyeye Koleksiyonu-594), Osmanlı Türkçesi hususiyetleri taşıyan ilmihal niteliğinde bir nasihatnâme.

37 Eski Anadolu Türkçesi özellikleri gösteren ve mütercimim "Arabiyyeden Türkîye dönderüp" kaleme aldığı belirttiği bir ilmihal. Bu çalışmada eserin, Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu'ndaki MS 367 numaralı nüshasından istifade edilmiştir.

- Demirbaş, S. (2022). Kur'ân-ı Kerim'de 'bel' edatının içerdiği manalar ve Türkçeye çeviri problemi. *Eskişeni*, 47, 765-788.
- Deny, J. (1971). *Grammaire de la langue Turque (Dialecte Osmanlı)*. Niederwalluf bei Wiesbaden: Dr. Martin Sändig oHG.
- Durgun, Ö. (2022). *Evlîyâ Çelebi seyâhatnâmesi örneğinde 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Farsçadan alıntılanan bağımlılaştırıcı bağlaçlar*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Durmuş, İ. (2001). İstidrâk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul: TDV Yayınları.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Bloomington: Indiana University.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (Günay Karaağaç, terc.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Eliaçık, M. (2017). Belâgat kitaplarında rüçû' sanatının tarif ve tasnifi. *Tarih Okulu Dergisi*, 32, 559-569.
- Emre, A. C. (1945). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Erguvanlı, E. (1981). A case of syntactic change: ki constructions in Turkish. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler*, 8, 113-139.
- Fischer, W. (1972). *Grammatik des klassischen Arabisch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hacıbekiroğlu, A. (2015). *Arap dilinde edatların metinde kurduğu anlamsal ilişkiler. (Doktora Tezi)*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hava, S. G. (1986). *Al-Faraid, Arabic-English dictionary*, c. 3, Beyrut: Dâr al-haşriş.
- Hazai, G. & Tietze, A. (2017). *Ferec ba'd eş-şidde, inceleme-metin, c.1*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Jensen, H. (1931). *Neupersische grammatik*. Heidelberg.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20 (3), s. 325-337.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lazard, G. (1957). *Grammaire du Persan contemporain*. Paris: Klincksieck.
- Leitner, B. (2020). Khuzestan Arabic. In Christopher Lucas & Stefano Manfredi (Eds.), *Arabic and contact-induced change* (pp. 115-134). Berlin: Language Science Press.
- Mahootian, S. (1997). *Persian*. Routledge London and Newyork.
- Meninski, F. M. (1680). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae, lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. Vienna Austriae.
- Mütercim Âsım Efendi (2014). *el-okyânûsu 'l-basît fi tercemeti 'l-kâmûsi 'l-muhît - kâmûsu 'l-muhît Tercümesi*, C. 5. (Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Phillot, D. C. (1919). *Higher Persian grammar*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Putten, M. van. (2020). Classical and modern standard Arabic. In Christopher Lucas & Stefano Manfredi (ed.), *Arabic and contact-induced change* (pp. 57-82). Berlin: Language Science Press.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English lexicon*. Constantinople.
- Rocchi, L. (2007). *Ricerca sulla lingua osmanli del XVI secolo: Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ryding, K. C. (2013). *A Reference grammar of modern standard Arabic*. (8. bs). Cambridge: Cambridge University Press.
- Saraç, M. A. Y. (2019). *Klasik edebiyat bilgisi, belâgat ve biçim-ölçü-kafiye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Steingass, F. (1998). *A Comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut: Librairie du Liban Publishers.

- Şahinoğlu, N. (1997). *Farsça grameri - sarf ve nahiv*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şemseddin Sâmi. (1317). *Ḳāmūs-ı Türkî*. (Neşr. Ahmed Cevdet). Dersa'âdet.
- Şenlik, A. Ş. (2011). Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45(45), 251-268.
- Şenlik, A. Ş. (2014). Osmanlı Türkçesinin öncü bağlaçları hakkında. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4, 157-179.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati, C.1*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- The Calcutta christian observer*. (1839). (Ed. Christian Ministers of Various Denominations). C. 8.
- Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Turan, F. (2000). *Adverbs and adverbial constructions in Old Anatolian Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Türk Dil Kurumu. (1945). *Türkçe sözlük*. İstanbul: Cumhuriyet Basımevi.
- Türk Dil Kurumu (1955). *Türkçe sözlük*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Türk Dil Kurumu. *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü 1-12*. Ankara.
- Vankulu Mehmed. (2014). *Vankulu lügati, c. 2*. (Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Viguiet, M. (1790). *Éléments de la langue Turque*. Constantinople: de L'imprimerie du Palais de France.
- Yavuz, S. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarında bağlaçlar. *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, 3, 59-107.
- Wright, W. (1971). *A grammar of the Arabic language I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ziadeh, Farhat J. & Winder, R. Boyly. (1957). *An introduction to modern Arabic*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- Güncel Türkçe Sözlük (2023, 3 Kasım). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Kur'an-ı Kerim (2023, 17 Ekim). Erişim adresi: <https://kuran.diyaret.gov.tr/>